

Szymon Szczęsny*

Oddział Okręgowy Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana” w Toruniu

PRZEMILCZANE LUDOBÓJSTWO – „OPERACJA POLSKA NKWD” 1937–1938

W wyniku ustaleń podjętych w Rydze 18 marca 1921 r., kończących wojnę polsko-bolszewicką lat 1919–1920, doszło do podziału ziem białoruskich i ukraińskich między Polskę a Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich. Przebieg granicy wzdłuż linii w przybliżeniu wyznaczonej przez II rozbiór z 1793 r. oznaczał ostateczne przekreślenie tak koncepcji federacyjnej Józefa Piłsudskiego, jak i projektu tzw. linii Dmowskiego, przedstawionej przez delegację polską na konferencji wersalskiej¹. Taki kształt granic przekładał się na ukonstytuowanie w ZSRS znacznej mniejszości polskiej. Kwestie obywatelstwa regulował artykuł VI traktatu ryskiego. Zgodnie z jego treścią obywatelstwo polskie przysługiwało wszystkim mieszkańcom byłego Imperium Rosyjskiego zapisanym do ksiąg ludności stałej byłego Królestwa Polskiego lub znajdujących się w spisach gmin miejskich i wiejskich lub organizacji stanowych mających swoją siedzibę na terytorium Polski. Prawo to przysługiwało również pełnoletnim potomkom powstańców z lat 1830–1865 oraz potomkom osób, które w ciągu trzech pokoleń zamieszkiwały terytorium Rzeczypospolitej i potrafiły udowodnić swoje przywiązanie do narodowości polskiej (np. poprzez znajomość języka, tradycji, kultury)². Według szacunkowych danych, doliczając jeńców wojennych i osoby internowane, warunki te w 1921 r. spełniało od 1,2 mln³ do nawet 2 mln osób⁴. Tak znaczna różnica w szacunkach jest spowodowana głównie przez działania

* Szymon Szczęsny – absolwent Wydziału Nauk Historycznych UMK na kierunku historia oraz Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania na kierunku Zarządzanie w turystyce i sporcie. Członek Zarządu Oddziału Okręgowego Katolickiego Stowarzyszenia „Civitas Christiana” w Toruniu.

¹ P. Eberhardt, *Zasięg terytorialny Polski w koncepcjach badaczy polskich (1864–1921)*, „Przegląd Geograficzny” 1999, 71 (1-2), s. 6-7.

² Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku, Dz.U. 1921 nr 49 poz. 300, s. 823-827. *Internetowy System Aktów Prawnych* [online], <http://prawo.sejm.gov.pl> [dostęp: 19 IX 2019 r.].

³ N. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991, s. 74-75.

⁴ D. Kucharski, *Cierpieli i ginęli, gdyż byli Polakami. Polacy w Sowietach w latach 1921–1939. Antypolska operacja NKWD*, Poznań 2017, s. 4-5.

wojenne prowadzone na terytorium zamieszkałym w większości przez Polaków. W wyniku skutecznych ofensyw niemieckich doszło do migracji ludności polskiej w głąb Cesarstwa Rosyjskiego w liczbie przekraczającej 900 tysięcy⁵. Przeprowadzenie akcji repatriacyjnej na tak szeroką skalę było znacznie utrudnione zarówno przez zniszczenia wojenne i ograniczone możliwości logistyczne, jak i przez oskarżenia czynione przez Sowietów wobec polskich placówek repatriacyjnych, prowadzących rzekomo działalność wywiadowczą. Dlatego akcję tę zakończono dopiero w czerwcu 1924 roku. W jej wyniku pomiędzy 11 listopada 1919 r. a 30 czerwca 1924 roku powróciło do Polski 1 264 895 repatriantów, spośród których 65% stanowili Ukraińcy i Białorusini, a jedynie 20% – Polacy (469 tys.)⁶. Tym samym wedle danych polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych na terenie ZSRS pozostało jeszcze około półtora miliona Polaków⁷. Informacje te znajdują potwierdzenie w spisach kościelnych diecezji rosyjskich z lat 1923–1925, szacujących liczbę wiernych na ok. 1,6 mln, z których większość należy zaliczyć do narodowości polskiej⁸. Jednak podczas państwowego spisu ludności z 1926 r. zarejestrowano już tylko 782 tys. Polaków, w większości zamieszkałych na wsi⁹. Osoby, które pozostały w ZSRS, można podzielić na dwie grupy. Pierwsza, licząca ok. miliona osób, składała się z ludności osiadłej na ziemiach należących w dobie przedrozbiorowej do Polski. Były to tereny dawnych guberni: wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej, homelskiej i na tzw. Mińszczyźnie. Byli to głównie chłopci i robotnicy rolni. Drugą grupę stanowili rozproszeni na olbrzymich obszarach ZSRS robotnicy i inteligencja, którzy stanowili najbardziej świadomy narodowościowo element żywiołu polskiego¹⁰. Tym samym oprócz terenów Białoruskiej i Ukraińskiej SRS stosunkowo liczne skupiska polskie znajdowały się w miastach: Piotrogród (od 1924 r. – Leningrad), gdzie Polacy byli trzecią najliczniejszą grupą narodowościową po Rosjanach i Żydach (43 tys.); Moskwa (17 tys.), Kijów (13 tys.), Odessa, Mińsk, Żytomierz i Charków¹¹.

Początkowo władze sowieckie starały się przekonać ludność polską do ustroju komunistycznego, poddając ją specyficznemu procesowi społecznemu – tzw. autochtonizacji (ros. *korienizacja*). W tym celu zorganizowano tuż przy granicy

⁵ K. Sierocka, *Polonia Radziecka 1917–1939*, Warszawa 1968, s. 18.

⁶ Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej za rok 1925/26, Warszawa 1926, s. 99–101.

⁷ Polski MSZ szacował liczbę Polaków w ZSRS na ok. 955 tys., jednak w świetle obecnych dokumentów są to dane mocno zaniżone. D. Kucharski, dz. cyt., s. 4.

⁸ N. Iwanow, *Polonia w Związku Radzieckim – kontrowersje wokół liczebności*, „Dzieje Najnowsze”, 1987, R. 19, z. 4, s. 39–40.

⁹ *Wykopcie i zlikwidujcie ten polski, szpiegowski brud. Z prof. Andrzejem Nowakiem rozmawia Ireneusz Dańko*, „Nowa Europa Wschodnia” 2017, nr 3, s. 108–113.

¹⁰ K. Sierocka, dz. cyt., Warszawa 1968, s. 21.

¹¹ D. Kucharski, dz. cyt., s. 4.

polsko-sowieckiej dwa Polskie Rejony Narodowe, osiedlając w nich Polaków z pozostałych terenów sowieckich. Pierwszy, nazwany od imienia polskiego komunisty Juliana Marchlewskiego: Marchlewszczyzną, powstał w 1925 r. w miasteczku Dowbysz (przemianowanym na Marchlewsk), 60 km na wschód od Żytomierza, w obwodzie wołyńskim na terenie Ukraińskiej SRR¹². Drugi, od Feliksa Dzierżyńskiego zwany Dzierżyńszczyzną, ulokowano w 1932 r. w miejscowości Kojdanów (którego nazwę zmieniono na Dzierżyńsk) w obwodzie mińskim w Białoruskiej SRR¹³. Otrzymując pewną autonomię (np. w zakresie edukacji i języka polskiego, prasę w języku polskim drukowano w wielotysięcznym nakładzie), miały być wzorcowymi okręgami produkującymi odpowiednio uformowane kadry dla przyszłej komunistycznej Polski. Oparte na kolektywizacji i indoktrynacji eksperymenty nie przyniosły spodziewanych rezultatów, gdyż Polacy z niechęcią odnosili się do nakazów i zaleceń sowieckiej władzy. Opór Polaków przesądził o decyzji Kremla w sprawie rezygnacji z utworzenia dwóch kolejnych rejonów: w Płoskirowie na Ukrainie i w Leplu na Białorusi, oraz likwidacji dotychczasowych rejonów w latach 1935–1937. Jednocześnie przystąpiono do masowych wywózek na Syberię i do Kazachstanu. Początkowo objęły one ok. 50 tys. osób¹⁴.

Masowa eksterminacja Polaków rozpoczęła się dwa lata później – w czasie Wielkiego Terroru. Początek zintensyfikowanych prześladowań wyznaczał ogłoszony 30 lipca 1937 r. rozkaz nr 00447 dotyczący rozpoczęcia „operacji kułackiej”. Jej celem stali się bogaci chłopci, którzy nie podporządkowali się dotychczasowym próbom kolektywizacji. Zaliczali się do nich w większości Polacy na Białorusi i Ukrainie¹⁵. Skutki o wiele poważniejsze miał rozkaz nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa z 11 sierpnia 1937 r.; oznaczał on rozpoczęcie represji już wyłącznie wobec obywateli narodowości polskiej. Był on częścią większego planu skierowanego przeciwko domniemanym przeciwnikom władzy bolszewickiej. W niewielkim odstępie czasowym wydano bowiem podobne rozporządzenia uderzające tym razem w mniejszości: niemiecką, chińską, japońską, irańską, bułgarską, grecką czy fińską¹⁶. Przyczyn jego wydania należy upatrywać w postrzeganiu przez Stalina Polski jako nieprzejednanego wroga

¹² N. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany...*, s. 116–128.

¹³ M. Łoziński, *Operacja Polska. Stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937–1938*, Kłódzka 2008, s. 60.

¹⁴ N. Iwanow, *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar operacji polskiej NKWD 1937–1938*, Poznań 2017, s. 75–76.

¹⁵ Do tej pory nie udało się ustalić liczby Polaków zamordowanych w wyniku operacji kułackiej prowadzonej równolegle do operacji polskiej. Z dokumentów NKWD z obszaru Gruzjińskiej SRS wynika, że więcej osób narodowości polskiej zostało skazanych wskutek operacji kułackiej. *Wielki terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*, red. D. Alawerdaszwili i in., Warszawa–Tbilisi 2016, s. 71–73.

¹⁶ T. Sommer, *Operacja Antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014, s. 187.

komunizmu. W tym przekonaniu utwierdziły go m.in. skuteczne wstrzymanie ofensywy bolszewickiej w 1920 r. oraz brak sukcesów w indoktrynacji Polaków przebywających w rejonach narodowych. Likwidacja mniejszości polskiej miała być również zabezpieczeniem na wypadek planowanej wojny z „kapitalistycznym Zachodem”¹⁷. Rozkaz dotyczący „operacji polskiej” mówił o konieczności aresztowania w ciągu trzech miesięcy (termin później przedłużono do półtora roku) nieujawnionych do tej pory członków Polskiej Organizacji Wojskowej (która została rozwiązana w 1921 r.), jeńców wojennych z armii polskiej, zbiegów z Polski, emigrantów politycznych i osób wydanych z Polski z powodu przekonań politycznych, byłych członków PPS i innych antysowieckich polskich partii politycznych oraz najaktywniejszych działaczy z terenów polskich rejonów narodowościowych, wyrażających przekonania nacjonalistyczne i antysowieckie. Dalsza część rozkazu dotyczyła postępowania wobec zatrzymanych:

*Wszyscy aresztowani, zależnie od stopnia ujawnionej winy wykazanego w toku śledztwa, dzieleni są na dwie kategorie: pierwsza kategoria, podlegająca rozstrzelaniu, do której należą szpiegowskie, dywersyjne, szkodnicze i powstańcze kadry polskiego wywiadu; druga kategoria, do której należą mniej aktywni z nich, podlegająca karze zamknięcia w więzieniu i łagrach z wyrokami od 5 do 10 lat*¹⁸.

Oznaczał on rozpoczęcie regularnych polowań na osoby narodowości polskiej. Skuteczność nagonki potęgowała również prowadzona dużym nakładem środków akcja propagandowa skierowana przeciwko Polsce, którą przedstawiano jako kraj antysowiecki i antysemicki, a przy tym proniemiecki i „faszystowski”¹⁹. Akcja objęła całe terytorium ZSRS, szczególnie Ukrainę i Białoruś, ale także Leningrad i Moskwę oraz Syberię, a nawet Władywostok. Ofiar wyszukiwano w księgach meldunkowych, książkach telefonicznych i wśród kadr zakładów pracy. Aby stać się podejrzanym, wystarczyło mieć w domu polskie książki, prasę lub katolickie symbole religijne. Wytyczne NKWD zostały rozszerzone 15 sierpnia 1937 r. o rozkaz nr 00486, który nakazywał aresztowanie i kierowanie do łagrów współmałżonków podejrzanych lub ich wysiedlanie. Dzieci oddzielano od rodziców, następnie wysyłano je do ośrodków wychowawczych i obozów

¹⁷ H. Kuroyama, *Wielki Terror w ZSRS 1937–1938*, „Biuletyn IPN” 2017, nr 7–8 (140–141), s. 9; „Operacja polska” 1937–1938 na tle mechanizmów Wielkiego Terroru, wywiad z Nikitą Pietrowem, „Biuletyn IPN” 2017, nr 7–8 (140–141), s. 21.

¹⁸ Rozkaz operacyjny nr 00485 ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa dotyczący tzw. operacji polskiej, w: *Wielki terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*, red. D. Alawerdaszwili i in., Warszawa–Tbilisi 2016, s. 71–73.

¹⁹ T. Sommer, *Operacja Antypolska...*, s. 196–206.

pracy, gdzie poddawano je sowietyzacji²⁰. Wśród ofiar represji była m.in. rodzina Mieczysława Łozińskiego:

Zostali aresztowani moi dwaj stryjowie, Antoni Łoziński i Julian Łoziński, oraz wuj Józef Skórzyński. Wszyscy zostali straceni [...]. Ich rodziny nigdy nie zostały powiadomione o losie skazanych. Stryj Antoni miał 36 lat, osierocił pięcioro dzieci. Julian, lat 24, był jeszcze kawalerem. Wuj Skórzyński miał 32 lata, osierocił czwórkę nieletnich dzieci [...]. Najmłodsza dziewczynka, Aniela, miała tylko 8 miesięcy. Ciotka Adela była delikatną i wrażliwą osobą. Wkrótce po aresztowaniu męża zmarła ze zgryzot i zmartwień. Czwórka ich całkowicie osieroconych dzieci została przydzielona na wychowanie do rodzin zastępczych. Później skierowano je do domów dziecka²¹.

Sprawy przeciwko aresztowanym Polakom rozpatrywały tzw. dwójki lub trójki. „Dwójka” była komisją składającą się z szefa miejscowego NKWD i prokuratora. To ona – po śledztwie obejmującym zapoznanie się ze specjalnym listem opisującym przewinienia i z rekomendacjami dotyczącymi wymiaru kary oskarżonego – wydawała wyrok. Przygotowane przez nią streszczenia materiałów śledczych i agenturalnych wpisywano do specjalnych arkuszy, które zszywano w formie albumu (stąd nazwa „tryb albumowy”) i wysyłało do Moskwy w celu zatwierdzenia rekomendowanych wyroków. Obowiązek ten należał do szefa NKWD Nikołaja Jeżowa i prokuratora generalnego Andrieja Wyszynskiego. Jednak ze względu na liczbę prowadzonych spraw nie byli oni w stanie zapoznać się z setkami nadsyłanych dokumentów. Aby zapewnić odpowiednią „dynamikę” operacji, zatwierdzano nawet do dwóch tysięcy wyroków dziennie. W skład „trójki” wchodził dodatkowo przedstawiciel partii. Po wysłuchaniu krótkiej mowy przedstawiciela NKWD i po zapoznaniu się z materiałami śledztwa „trójka” pod nieobecność oskarżonego wydawała wyrok. Nie przewidywano od niego trybu apelacji. „Trójki” pracowały taśmowo, a niektóre z nich wyróżniały się pod względem liczby orzekanych kar śmierci. W Leningradzie jedna z „trójek” tylko 9 października 1937 r. skazała na śmierć 658 aresztowanych. Najwięcej wyroków śmierci – 1301 – wydano w Omsku na Syberii. Wśród aresztowanych Polaków odsetek skazanych prawie wszędzie utrzymywał się na poziomie 85–90%. Na Syberii na śmierć skazywano większość podejrzanych o szpiegostwo na rzecz Polski. W obwodzie orenburskim rozstrzelano 98% aresztowanych, w irkuckim – 96%. W toku „operacji polskiej” zamordowano prawie co drugiego dorosłego mężczyznę narodowości polskiej. O przebiegu akcji Jeżow na bieżąco informował Stalina, który na przekazane wieści zareagował słowami: „Bardzo dobrze! Kopcie

²⁰ T. Sommer, *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali*, Warszawa 2010, s. 125–132.

²¹ M. Łoziński, dz. cyt., s. 143.

i sprzątnijcie raz na zawsze polsko-szpiegowskiego śmiecia. Zmiażdżcie go dla dobra ZSRS”²².

Tabela 1. Ofiary „operacji polskiej” 1937-1938 w poszczególnych regionach ZSRS

Region	Ogólna liczba represjonowanych	Kara śmierci	Obóz, więzienie 3-10 lat	Odsetek skazanych na karę śmierci
Ukraina	58 204	47 327	8601	81%
Białoruś	19 931	17 772	2159	89%
Moskwa	2875	1880	995	65%
Leningrad	7404	6597	807	89%
Rosja europejska	16 345	10 493	5852	64%
Ural	9164	6477	2687	71%
Syberia i Daleki Wschód	13 742	11679	2063	84%
Azja Środkowa i Kazachstan	2764	2036	728	73%
Kaukaz i Zakaukazie	297	154	143	51%
Północny Kaukaz	738	457	281	61%
Polacy pracownicy kuli	10 647	6219	4428	58%
Razem w całym ZSRS	142 211	111 091	28 744	79,4%

Źródło: N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina, „operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014, s. 392.

O metodach mordowania Polaków wspomina Józef Mackiewicz, który z ramienia Polskiego Państwa Podziemnego uczestniczył w ekshumacji ciał w Winnicy, przeprowadzonej przez Niemców w 1943 roku:

W Katyniu, jak wiadomo, strzelano w głowę z pistoletu automatycznego kalibru 7,6 kulą opancerzoną, a więc nie tylko większych rozmiarów, ale od razu przebijających czaszkę. [W Winnicy] zastosowano wprawdzie stary, czekistowski sposób zapuszczania motorów, widocznie jednak kaliber 7,6 z opancerzoną kulą uznany był za zbyt głośny – wobec tego mordowano ludzi z najmniejszego kalibru 5,6 nieopancerzoną kulą ołowianą! Kule tego typu nie zawsze i nie dość skutecznie przebijały kości czaszki, dlatego ludzie musieli być krępowani, aby wytrzymać dłuższą procedurę mordu i aby zapobiec wszelkim niespodziankom, szamotaniu się itp. Strzelano też do każdego człowieka dwa razy; w 78 przypadkach trzy; w dwóch przypadkach cztery. Do wielu jednak, wbrew wyraźnej instrukcji tylko raz. Ale nawet w wypadkach podwójnego strzelania, śmierć nie zawsze

²² *Wielki terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*, red. D. Alawerdaszwilli i in., Warszawa–Tbilisi 2016, s. 41 (przypis).

*następowała natychmiast. W ten sposób ludzie grzebani byli jeszcze żywcem, na co wskazała obdukcja, która u kilku ofiar ustaliła piasek głęboko w przetyku*²³.

Polacy na różne sposoby starali się uniknąć prześladowań. Często jedyną możliwością było opuszczenie rodziny i ciągle zmienianie miejsca zamieszkania. Niektórzy posuwali się nawet do sfigowania własnej śmierci. Ludzie z wiosek chronili się w miastach, gdzie łatwiej było zachować anonimowość. Kryjówki budowano również w dotychczasowym miejscu zamieszkania, gdzie w przeżyciu pomagała rodzina. Jednym ze skrajnych przykładów jest historia Polki, która po nakazie opuszczenia rodzinnego domu w obwodzie żytomierskim była ukrywana przez najbliższych w beczce na kapustę do momentu zajęcia miejscowości przez Niemców w 1941 roku²⁴.

Wraz z rozpoczęciem terroru wobec Polaków bolszewicy przystąpili do ostatecznej rozprawy z Kościołem katolickim. Wymierzone przeciwko niemu prześladowania trwały już od momentu podpisania pokoju ryskiego, który w artykule VII pkt 2 i 3 gwarantował, iż:

*Obie układające się strony zobowiązują się nawzajem nie mieszać się bezpośrednio ani pośrednio do spraw ustroju i życia Kościoła oraz związków wyznaniowych. Kościoły i stowarzyszenia religijne, do których należą osoby narodowości polskiej w Rosji, Ukrainie i Białorusi, mają prawo w granicach prawodawstwa wewnętrznego samodzielnie urządzać swoje wewnętrzne życie kościelne*²⁵.

Początkowo księży z terenu ZSRS pozbywano się, skazując ich na wieloletnie więzienie, następnie doprowadzając do wymiany na odsiadujących wyroki w Polsce działaczy komunistycznych. W pierwszej wymianie z 1919 r. uczestniczył metropolita mohylewski abp Edward Ropp – w zamian za bezpieczny przejazd z Niemiec do ZSRS bolszewickiego dygnitarza Karola Radka. Ogółem w drodze wymiany Rosję Sowiecką opuściło ok. 65 polskich kapłanów i 14 litewskich. Ostatnia z nich nastąpiła w 1934 r. i dotyczyła przetrzymywanego na Syberii bp. Antoniego Maleckiego²⁶.

Ataki na Kościół katolicki nasiliły się od 1923 roku. Wtedy to zlikwidowano całą strukturę hierarchii kościelnej, w tym archidiecezję mohylewską, a także diecezje: mińską, żytomierską, kamieniecko-podolską, tyraspolską, oraz wikariaty apostolskie Syberii, Krymu i Kaukazu²⁷. Głośna stała się sprawa abp.

²³ A. Zechenter, *Skrwawiona winnicza ziemia*, „Biuletyn IPN: 2017, nr 7–8 (140–141), s. 75.

²⁴ T. Sommer, *Operacja Antypolska...*, s. 317.

²⁵ Traktat pokoju między Polską a Rosją..., s. 827–828.

²⁶ R. Dzwonkowski, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917–1939: martyrologium*, Lublin 1998, s. 100.

²⁷ Tamże, s. 69.

mohylewskiego Jana Cieplaka, który stając m.in. w obronie rozkradanych dóbr kościelnych i zakładając w Piotrogradzie tajne seminarium duchowne, został wraz z 14 księżmi oskarżony o działalność kontrrewolucyjną i szpiegostwo na rzecz Polski. Na śmierć skazano arcybiskupa oraz ks. Konstantego Romualda Budkiewicza, wykładowcę piotrogrodzkiego seminarium duchownego. Pozostałym księżom wymierzono kilkuletnie wyroki więzienia. W wielu krajach podniosły się protesty przeciw wyrokom śmierci. W ich efekcie bolszewicy zamienili arcybiskupowi karę śmierci na 10 lat więzienia, a po roku nakazali wyjazd na Łotwę. Księdza Budkiewicza zamordowano strzałem w tył głowy w 1923 r. w więzieniu na Łubiance²⁸. Kolejne lata przyniosły następne fale represji. W latach 1926–1928 aresztowano 67 księży, zarzucając im agitację antysowiecką, działalność kontrrewolucyjną i szpiegostwo na rzecz Polski. W latach 1929–1931 aresztowania objęły 142 księży; posądzono ich o namawianie ludności polskiej do oporu podczas ostatniego etapu kolektywizacji²⁹.

Zofia Pawłowska, która przeżyła sowieckie represje, wspomina, co stało się z jej proboszczem z miejscowości Greczany:

Tej samej zimy [1931 r. – przyp. red.] aresztowano księdza Kwaśniewskiego – duszpasterza z kościoła pod wezwaniem świętej Anny w Płoskirowie. Ksiądz był bardzo odważny, bo często [...] w kazaniach potępiał przemoc i bezprawie. Bardzo „modne” w tym okresie rewizje odbywały się również w kościele i na plebanii. Konfiskowano książki, rabowano mienie. Ksiądz był bity i poniżany. Bardzo często odprawiał mszę świętą z posiniaczoną i opuchniętą twarzą, z obandażowanymi rękami, silnie utykając. Wierni doradzali mu, aby się ratował ucieczką do Polski. Do granicznej rzeki Zbrucz było bardzo blisko, a po drugiej stronie rzeki już inny świat. Jednak ksiądz o tym nie chciał słuchać. – Dobry pasterz nie zostawi swojej owczarni – mówił. Został z nami do końca. Twierdził, że nie boi się niczego. Z podziwem patrzyłam na jego odwagę, na wielkie poświęcenie dla nas, dla idei. On musiał dać przykład oporu, naród bowiem został całkowicie ubezwłasnowolniony. Strach przed cierpieniem, przed śmiercią przeważał nad godnością i rozsądkiem. Taka postawa, takie zachowanie księdza dodawało siły³⁰.

Lata 1937–1938 oznaczały ostateczny kres Kościoła rzymskokatolickiego i resztki ocalałych z wcześniejszych pogromów polskich księży. Już 25 sierpnia 1937 r. komisja NKWD w Mińsku skazała 5 księży na śmierć; zamordowano

²⁸ T. Łoziński, dz. cyt., s. 71.

²⁹ R. Dzwonkowski, dz. cyt., s. 79. Liczba aresztowanych księży w poszczególnych latach: 1926 – 22, 1927 – 28, 1928 – 17, 1929 – 45, 1930 – 74, 1931 – 23.

³⁰ Z. Pawłowska, *Wspomnienia z za Buga 1921–1945*, dostępne w wersji on-line: <https://tadeuszczerwik.files.wordpress.com/2012/04/wspomnienia-za-buga.pdf> [dostęp: 18 IX 2019 r.].

ich strzałami w tył głowy dwa dni później. Prawdziwym miejscem kaźni stały się łagry na Wyspach Sołowieckich, gdzie najczęściej kierowano duchownych katolickich.

W 1937 r. NKWD w celu „usprawnienia pracy” zwróciło się do wyższej instancji w Leningradzie o zgodę na rozstrzelanie ponad tysiąca więźniów politycznych, którzy w łagrze zajmują się propagandą i działalnością kontrrewolucyjną. Zgodę wyraziła trojka NKWD obwodu leningradzkiego. Od października do grudnia więźniowie na Sołówkach byli partiami rozstrzeliwani. [...] Według dotychczasowych danych 33 księży, w tym 17 Polaków z archidiecezji mohylewskiej i łucko-żymierskiej³¹.

Wedle badań ks. prof. R. Dzwonkowskiego na terenie ZSRS w latach 1918–1939 represjonowano w różny sposób ok. 475 księży. Wyroki otrzymało 327 księży – na śmierć skazano 213 z nich, 142 rozstrzelano (ok. 120 w latach 1937–1938), a kolejnych 127 zmarło w wyniku katorżniczej pracy w łagrach³². Czyny księży kwalifikowano jako wykroczenia polityczne, przez co nie przysługiwało im prawo amnestii, obejmujące nawet więźniów kryminalnych. Grabieży i przejęciu przez państwo uległ majątek kościelny. Z ponad 500 kościołów funkcjonujących w Rosji przed rewolucją bolszewicką we wrześniu 1939 r. działały już tylko dwa: w Moskwie i Leningradzie, a dostęp do nich zarezerwowany był wyłącznie dla zachodnich dyplomatów. Pozostałe kościoły zrujnowano lub przekształcono w spichlerze, magazyny czy muzea ateizmu³³.

Represje nie ominęły przebywających na terenie ZSRS komunistów polskiego pochodzenia. Jeszcze przed ogłoszeniem rozkazu 00485 został aresztowany i rozstrzelany pod zarzutem współpracy z polskim wywiadem lider „mniejszościowców” i sekretarz generalny Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Polski – Julian Leszczyński-Leński. Jego zeznania obciążły z kolei Józefa Unszlichta, byłego wiceszefa *Czeka*, posądzonego o kierowanie POW na obszarze Rosji Sowieckiej i rozstrzelanego 29 lipca 1938 roku. Bezgraniczne oddanie sprawie bolszewickiej i czynne zaangażowanie w realizację „operacji polskiej” nie uchroniło od śmierci również Stanisława Kosiora, I sekretarza partii komunistycznej na Ukrainie. Wśród ofiar znaleźli się również poeta Bruno Jasieński, były poseł na Sejm RP Tomasz Dąbał czy Stanisław Redens, szef NKWD w Kazachstanie. Przeżyli jedynie komuniści odsiadujący wyroki w polskich więzieniach oraz osoby

³¹ R. Dzwonkowski, dz. cyt., s. 104–105.

³² Tamże, s. 105.

³³ Tamże, s. 106–107. Po wydaleniu w 1941 r. z Leningradu dominikanina o. Michela Florenta jedynym kapłanem na obszarze ZSRS był pełniący posługę w Moskwie ks. Leopold Braun. Pomiędzy 1930 a 1950 r. otwarty był również kościół w stolicy Gruzji – Tbilisi, jednak bez duszpasterza.

prowadzące bezpośrednią działalność szpiegowską (jak np. Piotr Jaroszewicz), członkowie aparatu NKWD (Bolesław Bierut) czy walczący w Hiszpanii żołnierze brygad międzynarodowych (Karol Świerczewski). W ZSRS czystki przetrwało ledwie kilkoro starych działaczy: Feliks Konoraz, Zofia Dzierżyńska – wdowa po Feliksie Dzierżyńskim. W styczniu 1936 r. KPP liczyła 17 302 członków, z tego 3817 przebywało w ZSRS; z tej liczby stalinowskie czystki przetrwało nie więcej niż 100 działaczy, przy czym z aktywu kierowniczego nie przeżył nikt. Ostateczną decyzję o rozwiązaniu skompromitowanej w oczach Kremla KPP podjęła 16 sierpnia 1938 r. Międzynarodówka Komunistyczna³⁴.

„Operacja polska” była jednym z najkrwawszych etapów Wielkiego Terroru. Polaków dotknęły najbardziej masowe i okrutne represje spośród wszystkich narodów ZSRS. Według ustaleń moskiewskiej instytucji Memoriał od 25 sierpnia 1937 r. do 15 listopada 1938 r. aresztowano 143 810 osób, z czego 139 835 uznano za winne i skazano. Karę śmierci zasądzono 111 091 osobom, łagry – 28 344, zsyłkę lub deportację – 400 osobom. Sprawy 3995 osób skierowano do ponownego rozpatrzenia. Uniewinnionych zostało tylko 40 osób³⁵. Obecnie znana jest większość miejsc masowych kaźni, choć część z nich wciąż czeka na rzetelnie przeprowadzone badania terenowe. Na terenie Białorusi są to Kuropaty pod Mińskiem, na Ukrainie Bykownia pod Kijowem oraz miasto Winnica. Na terytorium Rosji to m.in. cmentarz Lewaszowskie Pustkowie pod Petersburgiem, Kommurka-Butowo pod Moskwą czy Wyspy Sołowieckie. Na Syberii znajdują się Żłota Góra k. Czelabińska, Kołpaszewski Jar k. Kołpaszowa, Kasztaczna Góra k. Tomska czy Piwowarchia w Irkucku.

Konsekwentna polityka depolonizacji tzw. dalszych Kresów Wschodnich polegająca na wymordowaniu pozostałości żywiołu polskiego w ZSRS sprawiła, że na zawsze utraciły one polski charakter. Dziś, gdy po latach milczenia wymuszonego panującym ustrojem komunistycznym, do polskiej świadomości dopuszczona została prawda o Katyniu, rzezi wołyńskiej czy walce Żołnierzy Niezłomnych, pora na odpowiednie upamiętnienie zbrodni, która dotknęła Polaków żyjących po traktacie ryskim pod władzą sowiecką.

³⁴ N. Iwanow, *Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina, „operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014, s. 205–219.

³⁵ T. Sommer, *Operacja Antypolska...*, s. 348.

Tabela 2. Liczba osób objętych rozkazem 00485 i potraktowanych w porządku „albumowym” od 25 sierpnia 1937 r. do 15 września 1938 r. oraz osądzonych przez specjalne trójki od 15 września do 15 listopada 1938 r., z uwzględnieniem czasowego rozkładu przebiegu „operacji polskiej”

Data	W sumie rozpatrzone	W tym:											
		W sumie podjęto decyzji	W tym:						Sprawy zwrócone na etap śledztwa	Sprawy przekazane do sądów	W tym:		Uwolniono
			Zdecydowano o rozstrzelaniu (I kategoria)	Zdecydowano o innym rodzaju represji (II kategoria)	W tym:						Do Wojskowego Kolegium Sądu Najwyższego	Do trybunałów wojskowych i innych sądów	
					10 lat łagru	5-8 lat łagru	3 lata łagru	Pozostałe rodzaje represji (zsyłka, usunięcie z terytorium ZSRS i inne)					
16.11.37	25407	24990	22690	2300	2233	65		2	402	15	15		
15.12.37	49376	48647	43140	5507	5388	113		6	658	71	52	19	
10.01.38	67117	66041	56337	9704	9521	169		14	907	169	129	40	
07.02.38	80728	79523	67030	12493	12301	175		17	985	220	167	53	
01.04.38	90144	88688	74231	14457	14182	235		40	1143	313	249	64	
21.05.38	97200	95291	78943	16348	15868	439		41	1411	498	392	106	
15.09.38	106319	103067	84160	18907	18148	735		24	2277	975	580	395	
15.11.38	143870	139835	111091	28744	25967	2224	153	400	2776	1219	580*	395*	40

Źródło: T. Sommer, *Operacja Antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014, s. 348.

Słowa kluczowe: Wielki Terror, Rosja Sowiecka, mniejszość polska, operacja polska NKWD, Polskie Rejony Narodowościowe, ludobójstwo, komunizm, Kościół katolicki

Summary

Unspoken genocide. The Polish Operation of the NKVD in 1937–1938

The Order No. 00485 that was given by the head of the NKVD, Nikolai Yezhov, resulted in carrying out the Polish Operation during the Great Purge. Political repression against Poles that took place in 1937–1938 in the Soviet Union, resulted in executions of 111 thousand Poles and sentencing nearly 30 thousand people to labor camps. Institutions associated with Polishness, such as the Roman Catholic Church, became the target of repression. According to international definitions, it was an act qualified as genocide and resulted in depolonization of further Eastern Borderlands.

Keywords: *Great Purge, Soviet Russia, polish minority, polish operation NKWD, Polish National Districts, genocide, communism, Roman Catholic Church*

Bibliografia

Źródła

- Pawłowska Zofia, *Wspomnienia z za Buga 1921–1945*, dostępne w wersji on-line: <https://tadeuszczerwik.files.wordpress.com/2012/04/wspomnienia-z-za-buga.pdf> [stan na 18 IX 2019 r.].
- Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej za rok 1925/26*, Warszawa 1926.
- Sommer Tomasz, *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali*, Warszawa 2010.
- Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku*, Dz.U. 1921 nr 49 poz. 300, s. 814–867. Internetowy System Aktów Prawnych [online], <http://prawo.sejm.gov.pl> [dostęp: 15 IX 2019 r.].

Opracowania

- Dzwonkowski Roman, *Losy duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1917–1939: martyrologium*, Lublin 1998.
- Eberhardt Piotr, *Zasięg terytorialny Polski w koncepcjach badaczy polskich (1864–1921)*, „Przegląd Geograficzny” 1999, 71 (1–2), s. 3–25.
- Iwanow Nikołaj, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa–Wrocław 1991.
- Iwanow Nikołaj, *Polonia w Związku Radzieckim – kontrowersje wokół liczebności*, „Dzieje Najnowsze”, 1987, R. 19, z. 4, s. 29–51.
- Iwanow Nikołaj, *Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina, „operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Iwanow Nikołaj, *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar operacji polskiej NKWD 1937–1938*, Poznań 2017.
- Kucharski Dawid, *Cierpieli i ginęli, gdyż byli Polakami. Polacy w Sowietach w latach 1921–1939. Antypolska operacja NKWD*, Poznań 2017.
- Kuroyama Hiroaki, *Wielki Terror w ZSRS 1937–1938*, „Biuletyn IPN” 2017, nr 7–8 (140–141), s. 8–16.

- Łoziński Mieczysław, *Operacja Polska. Stalinowska zbrodnia na Polakach w latach 1937–1938*, Kłódawa 2008.
- „Operacja polska” 1937–1938 na tle mechanizmów Wielkiego Terroru, wywiad z Nikitą Pietrowem, „Biuletyn IPN” 2017, nr 7–8 (140–141), s. 17–35.
- Sierocka Krystyna, *Polonia Radziecka 1917–1939*, Warszawa 1968.
- Sommer Tomasz, *Operacja Antypolska NKWD 1937–1938*, Warszawa 2014.
- Wielki terror w sowieckiej Gruzji 1937–1938. Represje wobec Polaków*, red. D. Alawerdaszwili, E. Kukhalaszwili, W. Luarsabiszwili, S. Koller, M. Majewski, O. Tuszuraszwili, Warszawa–Tbilisi 2016.
- Wykopcie i zlikwidujcie ten polski, szpiegowski brud. Z prof. Andrzejem Nowakiem rozmawia Ireneusz Dańko*, „Nowa Europa Wschodnia” 2017, nr 3, s. 108–113.
- Zechenter Anna, *Skrwawiona winnicza ziemia*, „Biuletyn IPN” 2017, nr 7–8 (140–141), s. 70–83.